

Jerzy Gapys (UNIwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0097-0771>

Protokoły parcelacyjne reformy rolnej z lat 1944–1945 w województwie kieleckim jako źródło do badań nad ziemiaństwem. Zarys problematyki

DOI:10.25951/4411

STRESZCZENIE

Wytworzone w ciągu akcji parcelacyjnej protokoły przejęcia majątków na cele reformy rolnej to źródło, które wieloaspektowo opisuje gospodarkę folwarczną i niektóre przejawy życia ziemiaństwa. Ich wartość wynika z faktu, że były sporządzane wedle jednego formularza, co umożliwia porównanie danych dotyczących poszczególnych majątków na badanym terenie (woj. kieleckie). Jednak poziom szczegółowości nie jest taki sam, niekiedy widać mniejszą staranność w sporządzaniu protokołów. Z materiałów tych poznajemy stan gospodarki folwarcznej w przededniu likwidacji, tj. strukturę własności, wielkość i typ majątku oraz strukturę użytków rolnych, w nieco mniejszym stopniu strukturę upraw, stan pogłowia zwierząt hodowli i zapasów w majątkach. Dość szczegółowo skatalogowano inwentarz martwy / park maszynowy, dzięki któremu możemy poznać stopień mechanizacji produkcji. Dostajemy też na ogół staranne zestawienia dotyczące zabudowy dworskiej i folwarcznej oraz jego stanu technicznego, niekiedy też drobiazgowo opisy wyposażenia dworów. Dokumentują one także stan i strukturę zatrudnienia w majątkach. Protokoły poprzez regularność i bogactwo informacji to znakomite źródło do badania dziejów gospodarki folwarcznej i niektórych aspektów życia ziemiaństwa w jej schyłkowym okresie. Mogą one służyć jako dopełnienie dotychczasowych badań i ich pogłębienie. Masowość źródeł umożliwia prowadzenie badań komparatystycznych i syntetyzujących.

SŁOWA KLUCZOWE: ziemiaństwo polskie, reforma rolna, województwo kieleckie, protokoły parcelacyjne.

SUMMARY

Land takeover reports from Kielce voivodeship as a source for research on landowners. Outline of problems

Produced during the action of land parcelling – the reports of the estates expropriation are a source which describes in a multifaceted way the manor economy and some manifestations of the life of the landed gentry. Their value seems to result from the fact that they were prepared according to one form, which makes it possible to compare the data on individual estates in the studied area (Kielce voivodeship). However, the level of detail is not the same, sometimes there can be noted less diligence in preparing the documents. The reports show the state of the manor economy on the eve of liquidation, i.e. the ownership structure, the size and type of property as well as the structure of arable land, to a lesser extent the structure of crops, the state of livestock, breeding and reserves on the estates. Dead stock was catalogued at some length, which allows us to know the degree of mechanization of production. We also get detailed lists of manor and farm buildings and their technical condition, sometimes accompanied with comprehensive descriptions of manor equipment. The reports also document the status and structure of employment in the estates. Due to their regularity and wealth of information, they are an excellent source for research into the history of the manor economy and some aspects of the life of the landowners in its final period. They can serve as a supplement and extension of previous studies. The mass character of the sources enables comparative and synthesizing research.

KEYWORDS: Polish gentry, land reform, Kielce voivodship, takeover reports.

Ziemiaństwo przez wiele dekad stanowiło istotny czynnik gospodarczy w polskim rolnictwie. Rzeczywistość powłaszczeniowa spowodowała też obecność ziemian w innych działach gospodarki, m.in. w przemyśle, handlu, bankowości¹. W Polsce międzywojennej kwestia reformy rolnej, czyli parcelacja majątków

¹ Zob. na ten temat choćby: *Aktywność gospodarcza ziemiaństwa w Polsce w XVIII–XX wieku*, red. W. Caban i M.B. Markowski, Kielce 1993; M.B. Markowski, *Obywatele ziemscy w województwie kieleckim 1918–1939*, Kielce 1993; S. Rudnicki, *Ziemiaństwo polskie w XX wieku*, Warszawa 1996; *Dziedzictwo. Ziemiaństwo polskie i ich udział w życiu narodu*, red. T. Chrzanowski, Kraków 1996; W. Morawski, *Słownik historyczny bankowości polskiej do 1939 roku*, Warszawa 1998; A. Kwilecki, *Ziemiaństwo wielkopolskie: między wsią a miastem*, Poznań 2001; K. Szafer, *Ziemiaństwo jako elita społeczeństwa polskiego w Wielkopolsce na przełomie XIX i XX wieku*, Zielona Góra 2005; *Studia z dziejów ziemian 1795–1944*, red. A. Koprucki, Lublin 2005; *Ziemiaństwo Mazowsza. Działalność społeczno-gospodarcza mazowieckich ziemian w okresie od XVIII do XX wieku*, red. B. Umińska, Ciechanów 2014; A. Bąk-Pitucha, *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939*, Lublin 2016; *Ziemiaństwo Mazowsza. Działalność społeczno-gospodarcza mazowieckich ziemian w okresie od XVIII do XX wieku*, red. B. Umińska, Ciechanów 2014.

ziemskich, była żywotnym zagadnieniem dla polskiej wsi² i kładła się cieniem na egzystencji ziemiaństwa³. Pod koniec II wojny światowej reforma agrarna, skutkująca ograniczeniem stanu posiadania ziemiaństwa, była już bezdyskusyjna⁴, jednak dzieje powojenne Polski potoczyły się inaczej. W latach 1944–1946 władze komunistyczne na terenie Polski na podstawie dekretu z 6 września 1944 r. o reformie rolnej przeprowadziły wywłaszczenie ziemiaństwa⁵. Po tym procesie zachowała się ogromna spuścizna źródłowa: raporty, wykazy i spisy, korespondencja oraz protokoły przejęcia majątku przez państwo. Wzmiankowane protokoły przejęcia znajdują się w Archiwum Państwowym w Kielcach w następujących zespołach: Wojewódzki Pełnomocnik ds. Reformy Rolnej 1944–1947 w Kielcach, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Kielcach, najwięcej zaś w zespołach: Wojewódzki Urząd Ziemski w Kielcach 1944–1947 (sygn. 164–620) i Urząd Wojewódzki Kielecki 1944–1950 (sygn. 4378–4610)⁶.

² M. Błąd, *Sto lat reform agrarnych w Polsce*, Warszawa 2019, s. 35–111.

³ Wiązało się to z walką polityczną o kształt reformy rolnej oraz z jej przebiegiem i skutkami dla ziemiaństwa; B. Gałka, *Ziemiaństwo i ich organizacje lat 1918–1945*, Toruń 1997, s. 115–165.

⁴ Główne partie polityczne polskiego podziemia oraz czynniki rządowe na emigracji i w kraju zapowiadały parcelację wielkiej własności ziemskiej z zachowaniem ziemiaństwa. Ziemiański stan posiadania miał się ograniczać do 50–100 ha. Areał powyżej tych limitów miał zostać rozparcelowany; Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Rada Jedności Narodowej (dalej: RJN), sygn. 199/2, O co walczy naród Polski? Deklaracja ideowa RJN, k. 46; C. Madajczyk, *Sprawa reformy rolnej w Polsce 1939–1945. Programy – taktyka*, Warszawa 1961, s. 9–34.

⁵ Dekret wskazywał na przejęcie przez państwo obszarów dworskich (nieruchomości ziemskich) przekraczających 100 ha ogólnej powierzchni lub 50 ha gruntów ornych (na zachodzie Polski powyżej 100 ha gruntów ornych). Początkowo nie przewidziano nacjonalizacji nieprodukcyjnego mienia wywłaszczonych. Dopiero w wersji skorygowanej dekretu określono, że przejęciu nie podlegały przedmioty, które nie miały związku z prowadzeniem gospodarstwa rolnego oraz jeżeli nie posiadały wartości naukowej, artystycznej lub muzealnej. W praktyce więc przejęciu podlegały przedmioty o najwyższych wartościach. Jak wskazują ustalenia współczesne i dawniejsze, przebieg procesu przejęcia majątków nie był wolny od wad prawnych. M. Kłusek wskazał cały katalog uchybień w procesie wywłaszczenia ziemiaństwa; por. M. Kłusek, *Nieruchomości ziemskie i ich właściciele w postępowaniach administracyjnych z lat 1944–1950 wywołanych realizacją dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej*, Kraków 2014, *passim*; por. S. Rak, *Reforma rolna w Polsce*, Londyn 1946; H. Słabek, *Dzieje polskiej reformy rolnej 1944–48*, Warszawa 1972.

⁶ Elektroniczny inwentarz archiwalny zespołu (zbioru): Urząd Wojewódzki Kielecki II z lat: [1925] 1944–1950, numer zespołu (zbioru): 21/305/0, W. Kucharski, A. Rogowska, Kielce, s. 27–85; tamże, Wojewódzki Urząd Ziemski w Kielcach z lat: 1944–1947, numer zespołu (zbioru): 21/318/0, B. Białek, R. Rębosz, Kielce, s. 578–607.

Protokoły parcelacyjne w związku z ich układem (o czym dalej), mogą być przydatnym źródłem do badań szczegółowych nad gospodarką folwarczną i ziemiaństwem. Celem niniejszego opracowania jest ukazanie protokołów parcelacyjnych (przejęcia majątku) z lat 1944–1945 z województwa kieleckiego⁷ jako źródła do badań nad dziejami ziemiaństwa w schyłkowym okresie istnienia⁸. W Archiwum Państwowym w Kielcach zachowało się kilkaset takich dokumentów⁹, nie sposób jednak w krótkiej formule artykułu dokonać całościowego opisu. Zdecydowano się więc na reprezentatywnej próbie protokołów ukazać zawartość tego typu źródeł i ich przydatność w badaniach. Próbę badawczą dobrano w ten sposób, by dokumentacja była reprezentatywna dla całego obszaru województwa¹⁰ oraz

⁷ Zob. na temat parcelacji w woj. kieleckim: S. Iwaniak, *Reforma rolna w województwie kieleckim 1944–1945*, Warszawa 1975, *passim*; tenże, *Ziemiańskie dobra kulturowe w województwie kieleckim (1944–1946)*, Kielce 1996, s. 28–39; por. też przebieg nacjonalizacji własności ziemiańskiej w innych regionach Polski: H. Słabek, *Dzieje polskiej reformy rolnej*; A. Wiktor, *Parcelacja wielkiej własności na Rzeszowszczyźnie w myśl dekretu PKWN 6 września 1944 roku. Motywy, przebieg, skutki*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2008, t. 5, s. 17–37; M. Drewicz, *Parcelacja większej prywatnej własności ziemskiej w północnej części województwa lubelskiego w świetle dokumentów PKWN*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” R. 4, 2006, s. 170–186; M. Kozaczka, *Reforma rolna w ordynacji zamojskiej 1944–1945*, „Prace Historyczno-Archiwalne” 2000, t. 9, s. 317–353.

⁸ Celem jest ukazanie protokołów przejęcia jako źródła do dziejów ziemiaństwa. Przedmiotem badań nie jest zaś sam przebieg i skutki zmiany ustroju rolnego na podstawie dekretu o reformie z 6 września 1944 r., dlatego te zagadnienia nie zostały opisane. Zob. na temat przeobrażeń społeczno-gospodarczych w Polsce w latach 1944–1956: *Rewolucja społeczna czy dzika przebudowa? Społeczne skutki przekształceń własnościowych w Polsce (1944–1956)*, red. T. Osiński, Lublin 2016. Tom zawiera artykuł: A. Łoś, M. Łoś, *Pamięć o końcu ziemiańskiego świata*, s. 405–419; *ciż*, *Ziemia wywłaszczona*, „Dzieje Biurokracji” (2020), t. 11, s. 187–196.

⁹ Protokoły parcelacyjne (przejęcia) były sporządzane na zestandaryzowanych formularzach/drukach. Wypełniane pismem ręcznym przez komisarza ziemskiego nierazdko w obecności właściciela majątku lub jego reprezentanta. Protokół parcelacyjny (przejęcia) dokumentował stan majątku w ostatnim dniu istnienia jako własności ziemiańskiej; por.: A. Łoś, M. Łoś, *Raz jeszcze o reformie rolnej i protokołach przejęcia majątków ziemskich*, „Wiadomości Ziemiańskie” 2014, nr 60, zima, s. 18.

¹⁰ Po wyzwoleniu Polski spod okupacji niemieckiej przywrócono podział administracyjny z 1939 r. Jednak ze względu na przesunięcie terytorialne państwa polskiego na zachód utrzymanie go w całości nie było możliwe. Z resztek zachodniej części województwa lwowskiego utworzono nowe województwo rzeszowskie, do którego przeniesiono powiaty: mielecki, dębicki, ropczycki i jasielski z województwa krakowskiego. Z województwa kieleckiego przeniesiono powiaty miechowski (luty 1945) i olkuski (lipiec 1945) do województwa krakowskiego. Również z tego województwa wyłączono powiaty: będziński, zawierciański, sosnowiecki miejski (1945) i oba powiaty częstochowskie (1950), które włączono do województwa śląsko-dąbrowskiego; J.Z. Pająk, *Dzieje podziałów administracyjnych a granice*

dla poszczególnych kategorii majątków (m.in. majątek rolny, leśny, przemysłowy) i odzwierciedlała strukturę wielkości dóbr¹¹.

Protokół przejścia majątku zawierał rubryki opisujące najważniejsze dane charakteryzujące majątek: nazwa majątku z podaniem gminy i powiatu, nazwisko właściciela, ogólna powierzchnia wraz ze strukturą użytków rolnych, szczegółowy opis zabudowy mieszkalnej i gospodarczej, opis inwentarza martwego i żywego, struktura zasiewów, opis zapasów i wysokość krescencji, liczbę i strukturę zatrudnienia oraz rzadziej wyposażenie i utensylia dworskie i pałacowe. Otrzymujemy więc dość kompleksowy opis dóbr, a poprzez masowość i powtarzalność zapisu dokumentacja ta może posłużyć do naświetlenia wielu aspektów dziejów ziemiaństwa, najpełniej kwestii gospodarczych.

Omówiony formularz protokołu stwarza możliwości zaprezentowania wielu płaszczyzn funkcjonowania majątku ziemskiego i niektórych aspektów życia ziemiaństwa. Trzeba poczynić też zastrzeżenie, że w chwili spisywania protokołu przejścia przez państwo dóbr majątek na ogół w mniejszym lub większym stopniu był zdewastowany¹². Protokoły dokumentują zaistniały stan rzeczy, a nie ich rzeczywisty potencjał, choćby z okresu II wojny światowej, kiedy to ogół ziemian wykorzystywał koniunkturę do wzmocnienia ekonomicznego dóbr¹³. Mimo to informacje zawarte w protokołach dają choćby ogólne pojęcie o panujących trendach gospo-

regionu świętokrzyskiego, w: *Region świętokrzyski. Mit czy rzeczywistość?*, red. J. Wijaczka, Kielce 2001, s. 67.

¹¹ Na terenie województwa kieleckiego znajdowało się w okresie międzywojennym około 760 majątków. Zob. na temat zróżnicowania ziemiaństwa na tym terenie: M.B. Markowski, *Obywatele ziemscy; Dobra ziemskie w województwie kieleckim według spisów z roku 1923 i 1925*, oprac. E. Majcher-Ociesa i M.B. Markowski, Kielce 2014.

¹² Dewastacja ta była skutkiem rabunkowej polityki okupanta niemieckiego w końcowych miesiącach okupacji, działalnością podziemia (nadmierne rekwizycje), bandytyzmu, a w przededniu przejścia majątków do ich niszczenia przyczyniały się kradzieże okolicznej ludności oraz działania Armii Czerwonej; A. Łempicki, *Wspomnienia 1939–1967*, Ossolineum, sygn. 15362/II, k. 30; A. Brochocki, *Moje przeżycia i wrażenia w czasie II wojny światowej*, cz. II, 1941–1944, BJ, sygn. 9876/III, k. 212; S. Iwaniak, *Ziemiańskie dobra kulturowe*, s. 39–83.

¹³ W końcowych latach okupacji, mimo niemieckiej eksploatacji, kondycja ekonomiczna wielkiej własności była stosunkowo dobra; nastąpiła akumulacja kapitału, modernizacja, inwestycje. Złamanie przyszło dopiero latem i jesienią 1944 r. Wówczas to Niemcy rozpoczęli w wielu majątkach systematyczny rabunek. Obrazu dopełniały kradzieże band rabunkowych i nadmierne rekwizycje podziemia zbrojnego; J. Gapys, *Postawy społeczno-polityczne ziemiaństwa 1939–1945 (na przykładzie dystryktu radomskiego)*, Kielce 2003, s. 124–129; M. Chorążki, *Ziemiaństwo wobec wojny. Postawy właścicieli ziemskich województwa krakowskiego w latach 1939–1945*, Kraków 2010, s. 36–51.

darczych, strukturze wewnętrznej majątków, nasyceniu nowoczesnym parkiem maszynowym, a w aspekcie codzienności ziemiaństwa, ukazują stan i wyposażenie dworów oraz relacje z najbliższym otoczeniem na progu przemian społecznych.

Jakie aspekty możemy badać na podstawie opisywanej dokumentacji? Przede wszystkim poznajemy stosunki własnościowe w majątkach, czyli to, kto był właścicielem, wymieniani są współwłaściciele, a nawet spadkobiercy. Takie dane mogą być przydatne do badań genealogicznych, ale nie tylko. Zapisy te na ogół egzemplifikują doskonale opisane w literaturze zjawisko rozdrobnienia własności, szczególnie w regionach, gdzie ziemiaństwo było słabsze ekonomicznie i mniej zamożne¹⁴. Protokoły ukazują zarówno zróżnicowanie wielkości majątków, jak i różnorodną strukturę użytków rolnych, zróżnicowany areał upraw oraz dominujące działy produkcji rolnej czy przemysłowej w dobrach. Dokumentacja ta może posłużyć choćby do dopełnienia badań nad sygnalizowanym w historiografii podziałem województwa kieleckiego na trzy główne rejony rolnicze¹⁵. Dlaczego? Ponieważ protokoły wskazują na majątki/obszary z przewagą określonych upraw roślinnych i hodowli, a ich prowadzenie związane jest na ogół z warunkami glebowymi i klimatycznymi, pośrednio też z poziomem kultury rolnej. Bezpośrednio wiążą się z tym zawarte w rubrykach protokołów informacje dotyczące krescencji i innych zapasów znajdujących się w majątkach w chwili przejścia na rzecz państwa. Ilość, zwłaszcza krescencji, świadczy o wysokości plonów i pośrednio o sytuacji ekonomicznej majątku¹⁶.

Dokumenty zawierają też wykazy inwentarza martwego i parku maszynowego, który w chwili przejścia majątku znajdował się na jego terenie. Na ich podstawie można wyrobić sobie opinię w zakresie mechanizacji w majątkach wielkiej własności ziemskiej. Analiza szerszej próbki, poprzez powtarzalność zapisów i masowość informacji, może dać pełniejszy obraz tego ważnego aspektu funkcjonowania majątków¹⁷. Z protokołów pozyskujemy też informacje na temat

¹⁴ W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej prywatnej własności ziemskiej w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1986, s. 42–53.

¹⁵ Por. M.B. Markowski, *Obywatele ziemscy*, s. 47–49; *Dobra ziemskie w województwie kieleckim, passim*; A. Kozera, *Rolnictwo województwa kieleckiego w latach 1918–1939*, Kielce 2003, s. 31–44, 103–164; por.: *Atlas przemysłu Polski*, red. S. Leszczycki, Warszawa 1975; *Geografia gospodarcza Polski*, red. I. Fierli, Warszawa 2001.

¹⁶ Dobrze strukturę dochodów ziemiaństwa w województwie kieleckim omówił M.B. Markowski, *Obywatele ziemscy*, s. 111–122. Zob. na ten temat struktury dochodów w Polsce: W. Roszkowski, *Gospodarcza rola*, s. 249–258.

¹⁷ Ziemiaństwo kieleckie, podobnie jak w innych częściach okupowanej Polski (teren Generalnego Gubernatorstwa) w czasie II wojny światowej, korzystając z wysokiej koniunktury rolnej i polityki niemieckiej, wymieniło park maszynowy. Dopiero koniec wojny i ten krótki

stanu zachowania i wartości substancji mieszkaniowej i zabudowy folwarcznej. Przy przejmowaniu majątków ich wartość spisywano najczęściej z dokumentacji ubezpieczeniowej, zatem wiarygodność tych treści jest wysoka. Dokumentowano też stan wyposażenia dworów w rozmaite utensylia, co podobnie jak w przypadku parku maszynowego pozwala przez powtarzalność i masowość zapisów na uzupełnienie wiedzy na temat stylu życia i codzienności ziemiańskiej w regionie kieleckim¹⁸.

Trzeba dodać, że protokoły to również cenne źródło do uchwycenia relacji otoczenia dworskiego i wiejskiego z ziemiaństwem w chwili wyłączenia właścicieli z ich majątków i siedzib, na ogół z wielopokoleniowymi korzeniami. W badaniach nie tylko zaczyna się podkreślać negatywny stosunek do obszarników, lecz także zauważać moralną niechęć robotników rolnych i części chłopstwa do przyjmowania nadziałów ziemi folwarcznej (najczęściej niewystarczających) oraz obawę nastania kolektywnej gospodarki rolnej¹⁹.

Ziemiaństwo w okresie międzywojennym, mimo kurczenia się stanu posiadania ziemi (na skutek reform rolnych z 1920 i 1925 r., parcelacji prywatnej oraz licytacji zadłużonych dóbr), było nadal potentatem ziemskim. W niektórych regionach było właścicielem 40–50% powierzchni województwa (np. poznańskie, pomorskie, śląskie, poleskie). W województwie kieleckim ten stan był nieco skromniejszy, ale i tak wynosił 30,3%. Średnio w kraju mniej więcej jedna czwarta gruntów należała do sfer ziemiańskich²⁰. Mimo dużego stanu posiadania, tak w województwie kieleckim, jak i w kraju, istniał problem rozdrobnienia własności ziemskiej – dzielenia majątków pośród wielu spadkobierców. Miało na to wpływ kilka czynników. Dwa główne to stosunkowo liczne potomstwo i często niemożność spłat rodzinnych przez głównego spadkobiercę, a także

czas poprzedzający realizację komunistycznego dekretu o reformie rolnej był okresem dużych strat w inwentarzu; por.: J. Gapys, *Postawy społeczno-polityczne*, s. 124–129; S. Iwaniak, *Ziemiańskie dobra kulturowe*, s. 39–83.

¹⁸ Dwór ziemiański był nie tylko mieszkaniem, lecz także symbolem rodziny, tradycji, stylu życia, w dużej mierze ześrodkowywał też życie społeczne otoczenia oraz był też miejscem gromadzenia pamiątek rodzinnych, dzieł sztuki, księgozbioru itd. Często sam budynek i założenie dworskie było swoistym arcydziełem architektonicznym; zob. choćby: *Dwór polski w XIX w. Zjawisko historyczne i kulturowe*, Warszawa 1995, wcześniejsze i kolejne tomy z tej serii.

¹⁹ Por. M. Błąd, *Sto lat reform*, s. 137–148; zob. też. H. Słabek, *Dzieje polskiej reformy rolnej*, s. 99–107.

²⁰ M.B. Markowski, *Obywatele ziemscy*, s. 49. Niższe o kilka procent dane podali inni badacze tego zadarnienia, B. Gałka i W. Roszkowski; por.: B. Gałka, *Ziemiaństwo i ich organizacje*, s. 76; W. Roszkowski, *Gospodarcza rola*, s. 44.

związek emocjonalny z majątkiem oraz traktowanie dóbr jako źródła prestiżu i określonego stylu życia²¹. Zjawisko to można zaobserwować już na poziomie statystyki ogólnej²², w protokołach otrzymujemy dodatkowe informacje w tym zakresie. Zdarza się jednak, że informacje zawarte w protokołach są niepełne i wymagają sprostowania²³. Doskonale te stosunki własnościowe widać na przykładzie 3 majątków z powiatu opoczyńskiego: Zameczek, Kunice i Władysławów. Właścicielem majątku Zameczek według statystyk Powiatowego Urzędu Ziemskiego (zajmował się on gromadzeniem danych dotyczących parcelacji) był Feliks Drużbacki, a dane z hipotek wskazują współwłasność (po połowie) Feliksa Goerschta Drużbackiego i Ignacego Goerschta Drużbackiego²⁴. Jeszcze większy rozdźwięk między zapisami urzędowymi a hipoteką majątku obserwujemy w przypadku majątku Kunice. Według urzędu właścicielem Kunic był Władysław Ossowski, w hipotece zaś figuruje aż 6 spadkobierców (rodzeństwo). Każdy z sześciorga rodzeństwa Ossowskich był w jednej szóstej niepodzielnie współwłaścicielem majątku: 1) Helena-Marianna, 2) Maria Bąkowska, 3) Zofia, 4) Anna, 5) Wanda, 6) Henryk²⁵. Podobnie wygląda to w majątku Władysławów. Urząd podawał, że dobra były własnością Adama Gostkowskiego, hipoteka zaś wymienia jeszcze 5 współwłaścicieli: 1) Witolda Gostkowskiego, 2) Antoniego Gostkowskiego, 3) Kazimierza Gostkowskiego, 4) Zofię Bertold, 5) Adama Gostkowskiego (ojca)²⁶. Brak jest dokładniejszych badań, które ujawniłyby te nieścisłości w skali województwa kieleckiego²⁷. Kwerenda dokumentacji z po-

²¹ M.B. Markowski, *Obywatele ziemscy*, s. 20–22.

²² *Dobra ziemskie, passim*.

²³ Być może wynikało to z niedbałości osoby sporządzającej protokół, względnie z braku pełnej wiedzy na temat stosunków własnościowych. Warto dodać, że w normalnych warunkach (a nie po wojnie i w dobie szybkiej parcelacji) urzędy państwowe Drugiej Rzeczypospolitej też miały problemy z ustaleniem stosunków własnościowych i powierzchni całkowitej gruntów; por.: *Dobra ziemskie*, s. XII–XIII. Być może była to próba chronienia członków rodziny przed nową władzą, ponieważ protokół spisywany był w obecności osoby pozostającej w majątku w chwili jego przejścia na rzecz państwa. Warto dodać, że w przededniu wyparcia Niemców z Kielecczyny około jedna trzecia ziemian podjęła ucieczkę ze swoich majątków, ukrywając się w wynajmowanych w miastach mieszkaniach, względnie ewakuując się z armią niemiecką na zachód Europy; J. Gapys, *Postawy społeczno-polityczne*, s. 127–128; S. Iwaniak, *Ziemiańskie dobra kulturowe*, s. 30.

²⁴ Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej: APK), Powiatowy Urząd Ziemski w Opocznie po 1945 r. (dalej: PUZ Opoczno II), sygn. 30, k. 1.

²⁵ Tamże.

²⁶ Tamże, k. 2.

²⁷ Trochę o dochodzeniu przez ziemian swoich praw, już w trakcie realizacji Dekretu o Reformie Rolnej, napisał S. Iwaniak; por.: S. Iwaniak, *Ziemiańskie dobra kulturowe*, s. 39–48.

wiatu opoczyńskiego korygującej nieściśłości w wykazach parcelacyjnych (sporządzanych również na podstawie protokołów), zawiera co najmniej 20 przypadków, gdzie te dane były inne niż w hipotekach²⁸. Prawdopodobnie zbliżony odsetek można przyjąć dla innych regionów Kielecczyny, choć mogą występować odstępstwa *in plus*.

Ziemiaństwo w województwie kieleckim było środowiskiem bardzo zróżnicowanym społecznie i rozwarstwowym ekonomicznie. Wynikało to ze stanu posiadania, czyli z wielkości majątku i jego dochodowości, również z przychodów pozarolniczych działów gospodarki. Dokonano już stratyfikacji warstwy ziemiańskiej pod tym względem. Wyróżniono 3 grupy ziemiaństwa. Do grupy pierwszej należały majątki o wielkości 60–400 ha (najlicniejsza grupa), do drugiej majątki średniobszarowe – 500–1000 ha, a do trzeciej najbogatsze – 1000–2880 ha. Z punktu ekonomicznego za najbardziej efektywne uznawano majątki w przedziale 200–500 ha²⁹. Z tą stratyfikacją wiązał się też profil lub dominujący typ gospodarki w majątku. Protokoły dostarczają w tej kwestii dość szczegółowej wiedzy. W tabeli 1 zebrano kilka reprezentatywnych przykładów.

Tabela 1. Stratyfikacja wybranych majątków wg wielkości z dominującym działem gospodarki

Majątek	Powierzchnia	Charakter majątku
Końskie Wielkie (pow. konecki)	8816 ha	majątek leśny z folwarkami ogrodniczo-rolnymi (szkółki)
Mirów (pow. radomski)	600 ha	majątek rolny
Petrykozy (pow. opoczyński)	54 ha	osada młyńska
Pilczyca (pow. konecki)	1957 ha	majątek leśny i przemysł
Siedlce (pow. jędrzejowski)	74 ha	majątek rolny i przemysł
Słupia (pow. stopnicki)	388 ha	majątek przemysłowy
Włostów (pow. opatowski)	1415 ha	majątek rolno-przemysłowy

Źródło: Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej: APK), Urząd Wojewódzki Kielecki 1944–1950 (dalej: UWK I), sygn. 33; sygn. 4603, k. 10–14; sygn. 4385, k. 16, 20; sygn. 4390, k. 1–6; Wojewódzki Pełnomocnik ds. Reformy Rolnej w Kielcach (dalej: WPdsRR), sygn. 7, k. 1–7; Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Kielcach (dalej: PWRN Kielce), sygn. 1649, k. 13; sygn. 1689, k. 5.

²⁸ APK, PUZ Opoczno II, sygn. 30, k. 1–2. Było to około 44% ogółu dóbr w powiecie opoczyńskim.

²⁹ Wyróżniano też 4 grupę, czyli 500 najbogatszych właścicieli ziemskich w Polsce; W. Roszkowski, *Gospodarcza rola*, s. 357–376; M.B. Markowski, *Obywatele ziemscy*, s. 53–54; B. Gałka, *Ziemiaństwo i ich organizacje*, s. 60–67.

Powyższe przykłady, co sygnalizowano na wstępie, potwierdzają podział województwa kieleckiego na 3 strefy rolnicze. Majątki w północnym pasie województwa (Petrykozy, Pilczyca i Końskie Wielkie), gdzie istniały słabsze warunki naturalne do prowadzenia na dużą skalę rolnictwa, rozwijały sektor leśny (z przemysłem drzewnym), a bliżej ośrodków miejskich też szkółkarstwo. W pasie południowym, gdzie były sprzyjające warunki dla rolnictwa, funkcjonowały majątki z pełnowymiarowym rolnictwem nastawione nie tylko na zbyt ziemiopłodów, lecz także na przetwórstwo rolno-przemysłowe (Włostów, Słupia). Z tego schematu wyłamuje się majątek Mirów, który leżąc w obrębie Radomia, należał do gospodarstw o charakterze rolnym. Widać też, że majątki najbardziej wydajne rolniczo to te średnioobszarowe, poza wyjątkiem Włostowa, który dzięki dogodnym warunkom prowadził też działalność przemysłową³⁰.

Jeszcze dobitniej typ majątku widać, gdy przeanalizuje się strukturę użytków rolnych w dobrach. Zawarte w protokołach dane odnośnie do struktury użytków (tabela 2) wskazują jednoznacznie na dominujący typ gospodarowania. Struktura ta wynikała przede wszystkim z warunków naturalnych (gleby, szata roślinna, stosunki wodne). Majątek usytuowany w obszarze silnie zalesionym był zmuszony rozwijać sektor leśny³¹, folwark znajdujący się w otoczeniu z przewagą gruntów ornych niejako naturalnie nastawiony był na produkcję rolną i hodowlę.

Dane te przynoszą bardzo ciekawe obserwacje i dokładnie wskazują, jak rozwój rolnictwa był zdeterminowany przez warunki przyrodnicze. Właściciele majątków gospodarujący w obszarze zalesionym stawiali na rozwój gospodarki leśnej i z niej czynili dominujący dział (Pilczyca, Stanisławów Nowy). W Wójczy, gdzie przeważały tereny zajęte pod wodę (rzeki, bagna, rozlewiska), starano się prowadzić rybactwo³². Z kolei nawet w rejonach, które nie zaliczały się do tere-

³⁰ M.B. Markowski, *Obywatele ziemscy*, s. 109.

³¹ Sektor leśny dostarczał majątkom przeciętnie jedną czwartą dochodu, a w majątkach leśnych nawet więcej; tamże, s. 89–90, 113–114. Dobrze to widać w badaniach szczegółowych. W majątku leśnym w Wyszynie Fałkowskiej (pow. konecki) w 1930 r. przychody z lasu sięgnęły prawie 30%, podczas gdy z upraw rolnych tylko 12%. Resztę stanowiły przychody nierolnicze; Kazimierz Jakubowski, *Dominium Wyszyna Fałkowska. Kopiał majątkowy i prywatny*, wybór i oprac. J. Gapys we współpracy z M. Łuczowskim, Oświęcim 2015, s. 66–67.

³² Dobrze to ukazują badania M.B. Markowskiego, np. powiat stopnicki (tam leżała Wójcza) miał najwyższą liczbę właścicieli ziemskich ze stawami hodowlanymi (184) i obszar ziemi zajętej pod stawy – 1264 ha; tenże, *Obywatele ziemscy*, s. 83. W skali województwa udział hodowli w tzw. pozarolniczej działalności stanowił około 9% ogółu tej aktywności; E. Majcher, *Zakłady przemysłowe w majątkach ziemskich w województwie kieleckim według danych Okręgowego Urzędu Ziemiańskiego w Kielcach a 1923 r.*, „Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne” 2010, t. 11, s. 117.

nów wybitnie sprzyjających rolnictwu, lokalnie rozwijano produkcję roślinną – Petrykozy, a zwłaszcza Mirów (w pobliżu Radom – duży ośrodek miejski).

Część majątków ze względu na lokalne uwarunkowania (głównie warunki naturalne) prowadziło specjalistyczne działy uprawy i hodowli³³ (tabela 3).

Nietrudno zauważyć, że w rejonach o dobrych warunkach glebowych tworzone dochodowe działy gospodarki: chmielniki we Włostowie, szkółki drzew owocowych w Górkach i Słupi. W hodowli drzewek ozdobnych specjalizowały się głównie majątki leśne (Końskie Wielkie), a rybactwo na większą skalę prowadzono w tych folwarkach, w których istniały ogólnie lub lokalnie dogodne warunki hydrologiczne³⁴.

Protokoły przynoszą też wiedzę na temat obecności w majątkach przemysłu. Ustalenia naukowe wskazują, że województwie kieleckim w dobrach ziemiańskich na ogół funkcjonowały zakłady przemysłu rolno-spożywczego. Na czoło wysuwały się gorzelnie, młyny i w niektórych rejonach cukrownie. Cukrownie duże znaczenie miały w południowym pasie województwa kieleckiego, w skali całego województwa ze względu na liczebność większą rolę gospodarczą odgrywały gorzelnie i młyny³⁵. W majątkach znajdowały się też inne zakłady przemysłowe: tartaki, kamieniołomy, niekiedy zakłady ceramiczne i metalowe³⁶. Ogólnie w województwie kieleckim w 162 majątkach prowadzono aktywność pozarolniczą (21,3%). Warto dodać, że aż w 111 majątkach odnotowano tylko jedną formę takiej działalności (68,5%). Najwyższą liczbę takich majątków odnotowano w rejonach wybitnie rolniczych: powiaty miechowski – 19, jędrzejowski – 16, i stopnicki – 14, oraz w pasie północnym: powiaty radomski – 25, konecki – 19³⁷.

Protokoły parcelacyjne, czy raczej informacje zawarte w nich o funkcjonowaniu zakładów przemysłowych w majątkach, korespondują z powyższymi ustaleniami badawczymi. Potwierdzają jednak, że nawet w czasie wojny i okupacji niemieckiej zakłady te istniały, pokazują też w niektórych wypadkach skalę zniszczeń tych działów gospodarczych. Wybrane przykłady ilustrują powyższe rozważania (tabela 4).

³³ Por. M.B. Markowski, *Obywatele ziemscy*, s. 82–90.

³⁴ Dochody z tych specjalistycznych działów w ogólnym rozrachunku nie stanowiły poważnej pozycji w budżecie. Dominowały dochody ze sprzedaży zbóż, roślin okopowych, mleka. Sprzedaż ryb w przeciętnym majątku stanowiła nieco ponad 4%, owoców i warzyw – 3,4%; M.B. Markowski, *Obywatele ziemscy*, s. 113.

³⁵ Młyny stanowiły 22,5% ogółu przemysłu w majątkach, gorzelnie – 18,2%, tartaki – 9%, a cukrownie niecały 1%; tamże, s. 91–97; E. Majcher, *Zakłady przemysłowe*, s. 117.

³⁶ M.B. Markowski, *Obywatele ziemscy*, s. 101 i nn.; por. E. Majcher, *Zakłady przemysłowe*, s. 117.

³⁷ M.B. Markowski, *Obywatele ziemscy*, s. 119–128.

Tabela 2. Przykładowa struktura rolna w różnych typach majątków

Użytki rolne/majątki	Petrykozy	Stanisławów N.	Mirów	Wójcza	Pilczyca
Ogólna powierzchnia	54,00 ha	119,25 ha	600 ha	330 ha	1957,00 ha
Orne	30,05 ha	7,00 ha	556 ha	80 ha	164,50 ha
Łąki i pastwiska	15,00 ha	5,00 ha	10 ha	5 ha	62,50 ha
Ogrody i sady	–	–	3 ha	12 ha	6,02 ha
Lasy	–	85,00 ha	–	–	1676,00 ha
Wody i stawy	7,00 ha	9,25 ha	31 ha	218 ha	2,26 ha

Źródło: APK, Urząd Wojewódzki Kielecki 1944–1950 (dalej: UW/K II), sygn. 4385, k. 31; sygn. 4603, k. 10–14; sygn. 4385, k. 16, 20; sygn. 4390, k. 1–6; WPD-sRR, sygn. 7, k. 1–7; Wojewódzki Urząd Ziemski w Kielcach (dalej: WUZ Kielce), sygn. 184.

Tabela 3. Przykładowe majątki ze specjalistycznymi działami gospodarczymi

Majątek	Powierzchnia	Dział	Obszar uprawy
Wójcza	330,00 ha	stawy rybne	218,00 ha
Górki	269,24 ha	szkółka drzew owocowych, stawy rybne	1,00 ha 3,00 ha
Końskie Wielkie	8816,00 ha	szkółka drzew owocowych i ozdobnych	14,50 ha
Łonów	610,24 ha	stawy rybne	59,53 ha
Ślupia	388,50 ha	szkółka drzew owocowych, stawy rybne	1,00 ha 150,00 ha
Władkowie	397,47 ha	hodowla lisów srebrzystych	–
Włostów	1415,00 ha	chmielniki	8,00 ha
Zameczek	150,00 ha	stawy rybne	75,00 ha

Źródło: APK, PWRN Kielce, sygn. 1738, k. 25; sygn. 1649, k. 13; WUZ Kielce, sygn. 184; UWK II, sygn. 4385, k. 16; sygn. 4413, Protokół przejęcia majątku Górki pow. sandomierski, gm. Jurkowiec, właściciel Andrzeja Karski, Górki, d. 13.11.1944; WUZ Kielce, sygn. 33; sygn. 611, k. 71–74a; PUZ Opoczno II, sygn. 30, k. 1.

Tabela 4. Przykładowe majątki z działem przemysłowym

Nazwa majątku	Powierzchnia	Rodzaj przemysłu	Powierzchnia
Górki	269,24 ha	2 młyny, tartak, piec wapienny	–
Końskie Wielkie	8816,00 ha	młyn wodny	–
Pilezycza	1957,00 ha	młyn, tartak, cegielnia	–
Siedlce	74,26 ha	wapienniki i kamieniołomy	5,30 ha
Ślupia	388,50 ha	cegielnia, młyn motorowy – mocno zniszczone	–

Źródło: APK, PWRN Kielce, sygn. 1649, k.13; sygn. 1689, k. 5; UWK II, sygn. 4385, k. 20; sygn. 4413, Protokół przejęcia majątku Górki pow. sandomierski, gm. Jurkowiec, właściciel Andrzeja Karski, Górki, d. 13.11.1944.

Zauważyć można, że zgodnie z tym, co opisano w literaturze przedmiotu, w powyższej losowo dobranej próbkę również liczbowo przeważają młyny. Ulokowane były niezależnie od charakteru i wielkości majątku. Zapewne były wykorzystywane do przemiału własnego zboża, jak też świadczyły takie usługi otoczeniu wiejskiemu. Niekiedy przemiał zewnętrzny stanowił ważną pozycję w budżecie³⁸. W dobrach o rozwiniętej gospodarce leśnej funkcjonowały tartaki³⁹, tam, gdzie występowały surowce naturalne, również cegielnie, wapienniki i kamieniołomy⁴⁰.

Protokoły przynoszą wiedzę na temat struktury zasiewów, stanu zapasów (krescencji) i stanu inwentarza żywego w poszczególnych majątkach. Informacje te jako takie mówią nam jedynie o określonych tendencjach panujących w majątkach, nie jesteśmy w stanie ustalić skali tej eksploatacji przez okupanta niemieckiego, nie mając danych wyjściowych z jesieni 1944 r. Przyjrzyjmy się, jak to wyglądało w majątku leśnym i majątku o profilu wybitnie rolniczym. W majątku Pilczyca o ogólnej powierzchni 1957 ha, z areałem gruntów ornych 164,8 ha i lasem o powierzchni 1676 ha na 6 lutego 1945 r. znajdowała się następująca ilość krescencji: żyto – 500 q, jęczmień – 120 q, owies – 100 q, łubin – 12 q, mieszanka – 220 q, ziemniaki – 5000 q. Dodatkowo w magazynach majątku znajdowało się: słomy – 70 q, siana – 5 q, wyłoków buraczanych – 12 q, buraków pastewnych – 50 q, brukwi – 80 q, i ziemniaków – 650 q / 4000 kontyngentowych. Jeśli chodzi zasiewy, to żytem obsiano 40,3 ha, koniczyną zaś 3 ha. Znacznie skromniej prezentował się stan inwentarza żywego: wałach – 1, wałach (młodzież) – 1, krowy mleczne z licencją – 2⁴¹. Dużo mniejsze proporcjonalnie do powierzchni gruntów ornych (556 ha) zapasy posiadał majątek Mirów (pow. radomski). Być może świadczy to o intensywniejszej hodowli lub/i o większej eksploatacji, ponieważ majątki położone w okolicy Radomia, czyli stolicy dystryktu radomskiego, były narażone na systematyczną kontrolę⁴². Oto wykaz krescencji zawartej w protokole: żyto – 250 q, owies – 100 q, jęczmień – 100 q, łubin – 15 q,

³⁸ Dobrze ilustrują to zjawisko badania szczegółowe. W 1927 r. właściciel majątku Wyszyna Fałkowska z działalności młyna uzyskał dochód w wysokości 4800 zł, podczas gdy z lasu – 8999 zł 10 gr, a z gospodarstwa rolnego 613 zł; *Kazimierz Jakubowski. Dominium Wyszyna Fałkowska*, s. 25.

³⁹ Przykładowo we wspomnianym już majątku Wyszyna Fałkowska tartak służył do przecierania również drewna z sąsiednich wsi; tamże, s. 67, 77.

⁴⁰ Te ostatnie znajdowały się często w majątkach należących do właścicieli pochodzenia żydowskiego; E. Majcher-Ociesa, *Majątki ziemskie w posiadaniu Żydów w województwie kieleckim w latach 1918–1939*, w: *Rola Żydów w rozwoju gospodarczym ziem polskich*, red. A. Skodlarski, A. Pieczewski, Łódź 2014, s. 175–189.

⁴¹ APK, UWK II, sygn. 4385, k. 20.

⁴² Zob. szerzej na temat nadzoru wielkiej własności ziemskiej: J. Gapys, *Postawy społeczno-polityczne*, s. 42–50.

koniczyna – 2 q, ziemniaki – 730 q, sardela – 30 q, łubin – 15 q łubinu słodkiego, słoma żytnia – 100 q. Inwentarz żywy stanowiły 3 krowy, 3 cielaki, 6 koni i 2 źrebaki – wszystkie zostały zabrane przez wojska sowieckie⁴³.

Te przykłady pokazują, w jakim stanie były dobra wielkiej własności ziemskiej w dobie nacjonalizacji, zaraz po przejściu ofensywy styczniowej i w momencie zaprowadzania nowego porządku społeczno-gospodarczego przez rząd komunistyczny. Interesujące dane przynoszą w tym zakresie protokoły z obszarów przyczółkowych (przyczółek baranowsko-sandomierski), czyli z jesieni 1944 r. Już 20 września 1944 r. (dekret o Reformie Rolnej wydano 6 września)⁴⁴, przejęto m.in. majątek Kiełczyna (pow. opatowski): obszar ogólny – 212 ha, grunty orne – 180 ha, pastwiska – 17 ha. Czyli majątek o charakterze wybitnie rolniczym. Na stanie majątku było tylko 66 q żyta, 17 q jęczmienia i 300 kg rzepaku. Był to wrzesień, czyli okres, gdy spichlerze wypełniały się krescencją z bieżących zbiorów. Taki stan był efektem rabunkowej wywózki przez Niemców ziemiopłodów ze strefy przyfrontowej⁴⁵ oraz radykalizacji społecznej miejscowego środowiska chłopskiego. Jak zanotowano w protokole, część zbiorów została rozkradziona przez służbę folwarczną. Katastrofalny był stan zasiewów. Do 20 września obsiano zaledwie 6 ha pszenicy, 7 ha żyta i 15 ha koniczyny, głównie ze względu na trwające działania zbrojne. Zapewne miała na to też wpływ niewielka liczba koni – 3 klacze. Pogłowie zwierząt w dobrach też było wyjątkowo niskie: trzoda chlewna – 4 maciory i 1 knur⁴⁶. Analiza tych kilku przypadków, poparta wstępnymi badaniami większej próbki protokołów z województwa kieleckiego, każe sądzić, że podobne trendy panowały w znacznej liczbie przejmowanych majątków.

⁴³ APK, Wojewódzki Pełnomocnik ds. Reformy Rolnej w Kielcach (dalej: WPdsRR), sygn. 7, k. 1–3, 7–8. Problem niszczenia majątków przez wojska sowieckie (już przejętych przez państwo) jest innym zagadnieniem, które wykracza poza ramy opracowania.

⁴⁴ Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r., <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19440040017/O/D19440017.pdf> (dostęp: 10.07.2021).

⁴⁵ J. Gapys, *Postawy społeczno-polityczne*, s. 127.

⁴⁶ APK, Wojewódzki Urząd Ziemi w Kielcach (dalej: WUZ Kielce), sygn. 611, k. 21–23a. Na spadek liczebności inwentarza żywego w dobrach ziemiańskich wpływało zapewne nasilenie pod koniec wojny eksploatacji niemieckiej, a częściowo też aktywności band rabunkowych oraz podziemia zbrojnego (rekwizycje). W trudnym do ustalenia odsetku w tym ubytku uczestniczyła też ludność wiejska (głównie służba folwarczna i robotnicy rolni). Trzeba jednak pamiętać, że i przed wojną liczebność ta nie była imponująca, porównując choćby do gospodarstw chłopskich. Na przykład na 100 ha użytków rolnych w majątkach liczba bydła wynosiła 15, 4 szt., trzody chlewnej – 10,7 szt., koni – 8,5 szt., i owiec – 8 szt., podczas gdy u drobnej własności odpowiednio było to: 42,5 szt., 31,5 szt., 17,1 szt. i 10,6 szt.; W. Roszkowski, *Gospodarcza rola*, s. 144.

Protokoły to również przydatne źródło do badania stopnia zmechanizowania majątków i nasycenia gospodarstwa narzędziami rolniczymi. Zróżnicowanie majątków w tym względzie było niejako zjawiskiem normalnym, ponieważ było następstwem sygnalizowanego wcześniej dużego rozwarstwienia ekonomicznego sfer ziemiańskich. Wartość inwentarza martwego wielkiej prywatnej własności ziemskiej w okresie międzywojennym zawierała się między 864 mln zł (1928) a 576 mln zł (1933). Średnio w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych wartość inwentarza wynosiła 133–171 zł, a w gospodarstwach drobnej własności (do 30 ha) – 231–242 zł⁴⁷, czyli im większe gospodarstwa, tym stopień nasycenia mniejszy. Widać to doskonale na przykładzie liczby pługów przypadających na 1 ha użytków rolnych, np. w gospodarstwach o powierzchni 50–100 ha – 1 pług przypadał na 12,7 ha, ponad 100 ha – na 29,7 ha⁴⁸. Wybrana próba (4 majątki) w dużym stopniu potwierdza te tendencje. Mniejsze nasycenie 1 ha sprzętem nie oznaczało jednak, że w majątkach dużych (o dominującym profilu rolniczym) fizycznie znajdowała się mniejsza liczba maszyn i narzędzi⁴⁹. Z reguły była ona większa i bardziej zróżnicowana. Petrykozy jako jednofolwarukowy majątek (ok. 30 ha gruntów ornych) miały wręcz podstawowy park maszynowy: siewnik, żniwiarka, grabiarka, pług jednoskibowy – 3, pług dwuskibowy – 2, kultywator, brony sprężynowe – 1, brony żelazne – 3 i siewne – 2, radło – 3, wozy – 1, sanie jezdne i sanie robocze oraz parnik i sieczkarnię⁵⁰.

Niewiele większy, ale wybitnie rolniczy, majątek Sielec, położony w rejonie silnie rozwiniętego rolnictwa (pow. buski), miał znacznie bogatszy park maszynowy. Kilka dużych maszyn i motorów: traktor Deutz, 3 młockarnie (Lanc Perc – 2 i Stahl Lanz – 1), lokomobilę Wolf Haga, oczyszczalnię Neussat, motor do oczyszczalni DSW oraz 3 motory diesla (motory Deutz). Wśród asortymentu gospodarskiego znajdowały się 2 wialnie, młynek i sieczkarnia. Ponadto w gospodarstwie było jeszcze 5 siewników (SHL, Ventzki, Saxonia i Westfalia) i siewnik do nawozów Dorn. Na stanie były też maszyny przeznaczone do zbiorów plonów: 2 żniwiarki (Lantz i Deering), 3 kosiarki Deeringa i kopaczka Lantza⁵¹. Równie bogaty park maszynowy był w majątku Górki (pow. opatowski). W protokole odnajdujemy wykaz następujących maszyn: traktor Buldog 55, młockarnia, kierat,

⁴⁷ Tamże, s. 146–148.

⁴⁸ Tamże, s. 145.

⁴⁹ Zróżnicowany i często stosunkowo nowoczesny park maszynowy świadczył o wysokiej kulturze rolnej wielkiej własności ziemskiej.

⁵⁰ APK, UWK II, sygn. 4603, k. 10.

⁵¹ Tamże, sygn. 447, Załącznik do protokołu zdawczo-zbiorczego maj. Sielec pow. Kazimierza Wielka, dn. 28.04.1947.

młynek, tryjer, siewnik duży – 13-rzędowy, grabiarka, sieczkarnia, żniwiarka do koniczyny, siewnik do nawozu. Zanotowano też liczbę narzędzi rolniczych: pług 1-skibowy – 2 szt.; 2-skibowy – 5 szt., kultywator – 3 szt., brony drewniane – 3 komplety, wał gładki – 1 szt., pierścieniowy – 1 szt., radło – 3 szt., płótniak do czyszczenia buraków – 1 szt. Wykazano też urządzenia służące do przewozu gospodarczego: wozy – 3 szt., beczkowsy – 2 szt., sanie wyjazdowe – 6 szt., robocze – 7 szt. Wyróżniono także sprzęt spichrzowy: szufle – 1 szt., wózki – 1 szt., waga dziesiętna – 1 szt., drabiny wozowe – 2 szt., dyszle – 2 szt., i ogrodniczy: beczka do wody, kultywator, brona sprężynowa konna, bielnik konny, 80 okien inspekt⁵².

Nieco skromniejszy, ale równie wielostronny, park maszynowy posiadała Pilczyca – majątek leśny ze 164,5 ha gruntów ornych i około 60 ha łąk i pastwisk. Park dużych maszyn stanowiły 4 traktory, siewnik, 2 żniwiarki, kosiarka, młockarnia, kopaczka, młynek, wialnia, żmijka, grabiarka, 4 sieczkarnie sieczkarnia buraczana, gniotownik i parnik. Poza tym wykazano w protokole: pług 1-skibowy – 2 szt., 2-skibowy – 8 szt., wieloskibowy – 2 szt., pługi traktorowe – 4 szt., kultywator – 3 szt., brony drewniane – 12 szt., sprężynowe – 2 szt., łąkowe – 1 szt., posiewne – 1 szt., 1 bronę talerzową, komplet bron traktorowych, wał gładki, pierścieniowy, radło – 2 szt. W wykazie wyróżniono też różnorodne urządzenia przewozowe: wozy – 5 szt., beczkowóz, sanie wyjazdowe – 3 szt., robocze, uprząż roboczą – 6 szt., liny – 2 szt. i drabiny wozowe – 1 szt. Znalazły się w nim również narzędzia gospodarskie: wózek, szufle – 3 szt., bańki do mleka – 3 szt., skopce – 1 szt., waga – 3 szt., skrzynie inspekt. – 18 szt., 50 okien inspekt i 10 pni (uli) pszczelich⁵³.

Bardzo ciekawym zagadnieniem, które możemy zbadać na podstawie protokołów parcelacyjnych, jest struktura zatrudnienia w majątkach. Powszechnie wiadomo, że w dobrach ziemiańskich pracownicy dzielili się na 2 kategorie: pracownicy stali (m.in. dozór, rzemieślnicy, ordynariusze) i pracownicy sezonowi (roczni, dniówkowi). W zależności od wielkości majątku, jego profilu gospodarczego liczba pracowników stałych była zmienna, liczba zaś najmu sezonowego (m.in. dniówkowi) związana była z okresowym nasileniem prac w gospodarstwach⁵⁴. Analiza struktury pracowników w majątkach (tabela 5) wykazuje, że liczebność

⁵² Tamże, sygn. 4413, Protokół przejęcia maj. Górki, pow. sandomierski, gm. Jurkowice, własność Andrzeja Karskiego, Górki, dn. 13.11.1944.

⁵³ Tamże, sygn. 4385, k. 20.

⁵⁴ Zob. szerzej na temat kategorii pracowników zatrudnionych w majątkach: W. Roszkowski, *Gospodarcza rola*, s. 148–149 i nn. Nasilenie prac związane zaś było z kalendarzem prac polowych; por.: *Dziennik Stanisława Borkowskiego konserwatywnego ziemianina z jędrzejowskiego Lipna (1919–1921)*, oprac. M. Nowak, Kielce 2019, s. XXXVI–LXIV.

pracowników stałych (ordynariuszy) i rolnych była zbliżona. Jednak widoczna jest inna prawidłowość, że im większy majątek tym proporcjonalnie mniejsza liczba robotników stałych i sezonowych. Być może świadczy to o racjonalizacji kosztów produkcji, względnie może mówić o wyższym stopniu mechanizacji w majątku⁵⁵.

Tabela 5. Struktura zatrudnienia w wybranych majątkach ziemskich

Nazwa majątku	Powierzchnia	Pracownicy stali/ordynariusze	Dniówkowi
Bidziny	654,0 ha/364 ha*	31 rodzin	29 osób
Bieganów	345,0 ha/169 ha*	10 rodzin (52 osoby)	13 rodzin (55 osób)
Czyżów Szlachecki	547,0 ha/223 ha*	30 osób	–
Linów	470,0 ha/380 ha*	21 rodzin (68 osób)	21 rodzin (90 osób)
Nagorzany	265,8 ha/204 ha*	17 rodzin	–
Donosy	126,0 ha/80 ha*	16 rodzin (73 osoby)	–

*Grunty orne.

Źródło: APK, UWK II, sygn. 4388, Protokół przejęcia maj. Bidziny, gm. Wojciechowice, pow. opatowski, właściciel Adam Bieliński, Bidziny, dn. 15.03.1945; sygn.4394, Protokół przejęcia na cele reformy rolnej majątku Donosy, gm. Kazimierza Wielka, pow. pińczowski, właściciel – Emil Postawka, Donosy, marzec 1945; sygn. 4419, Protokół przejęcia maj. Bieganów, pow. włoszczowski, właściciel Jan Morstin, Bieganów, dn. 04.03.1945; sygn. 4402, Protokół przejęcia maj. Nagorzany, gm. Nagorzany, pow. pińczowski, właściciel Lucyna Thugut, Nagorzany, dn. 24.02.1945; WUZ Kielce II, sygn. 611, k. 36–38, 60–63.

Dopełnieniem powyższej statystyki jest struktura zawodowa pracowników stałych (tabela 6). Jest ona typowa dla majątków ziemskich⁵⁶. Niezależnie od wielkości majątku i jego struktury funkcjonowały stałe stanowiska, tzw. nadzór wyższy – zarządcy/rządcy, i średni – polowi, karbowy, gajowy; rzemieślnicy – stelmach, kowal, oraz personel robotniczy – fornale, furmani, ogrodnicy itd.

Bezpośrednio ze stosunkiem pracy związane są relacje społeczne pracodawca–robotnik. W protokołach znajdujemy echa tych relacji, a w zasadzie ich jedną stronę – kradzieże dokonywane przez służbę folwarczną i okoliczne chłopstwo

⁵⁵ W. Roszkowski, *Gospodarcza rola*, s. 146–148. Choć nie musi być to wyznacznik większej mechanizacji (nasylenie maszyn na 1 ha w majątkach mniejszych czy nawet w gospodarstwach chłopskich było wyższe, co już sygnalizowano). Świadczą też o tym badania szczegółowe z terenu województwa kieleckiego dotyczące majątków średnioobszarowych i leśnych; *Dziennik Stanisława Borkowskiego*, s. XXXVI–LXIV; *Kazimierz Jakubowski. Dominium Wyszyna Fatkowska*, s. 16, 43, 46, 51, 59, 69, 74, 81, 100, 156.

⁵⁶ W. Roszkowski, *Gospodarcza rola*, s. 148–149 i nn.

Tabela 6. Struktura zawodowa pracowników stałych w majątkach

Kategorie pracowników	Nagorzany (265 ha)	Czyżów Szlachecki (547 ha)	Donosy (126 ha)
Kadra nadzorcza	1 zarządca 1 polowy 1 karbowy 1 gajowy	2 polowych 1 karbowy 1 starszy gajowy 1 gajowy	1 rządca 1 pisarz 1 karbowy
Rzemieślnicy	1 stelmach 1 kowal	1 stelmach	1 stelmach 1 kowal
Fornale	7 fornali	18 fornali	4 fornali
Furmani	1 furman	1 furman	–
Inne	1 stróż 2 skotak	1 ogrodnik 1 pastuch 1 stróż 1 lokaj	1 stróż nocny 4 robotnice 2 skotak/ka

Źródło: APK, UWK II, sygn. 4394, Protokół przejęcia na cele reformy rolnej majątku Donosy, gm. Kazimierza Wielka, pow. pińczowski, właściciel – Emil Postawka, Donosy, marzec 1945; sygn. 4402, Protokół przejęcia maj. Nagorzany, gm. Nagorzany, pow. pińczowski, właściciel Lucyna Thugut, Nagorzany, dn. 24.02.1945; WUZ Kielce II, sygn. 611, k. 36–38, 60–63; WUZ Kielce, sygn. 611, k. 60–63.

w dobrach⁵⁷. Stanowiły pokłosie okresu przejściowego (typowa wojenna kryminalizacja życia), resentymentów i radykalizacji społecznej oraz wpływu propagandy komunistycznej⁵⁸. Ludność wiejska zabierała inwentarz żywy, martwy i wyposażenie dworów. Nie wszystkie, ale te bardziej skrupulatnie sporządzone protokoły parcelacyjne zawierają imienne wykazy zrabowanego mienia ziemiańskiego⁵⁹, z podaniem nawet numeru inwentarzowego zwierząt. Prześledźmy to zjawisko choćby na przykładzie majątku Mirów. W tym majątku 3 pracowników ukradło: pług 1-skibowy, pług 2-skibowy, 4 koła od bryczki, dwukółkę, koło niekute, 4 koła do wozu, 2 brony, sztangę do kosiarki, wózek, 11 pasów transmisyjnych, kultywator, 2 pługi 2-skibowe, okapacz, wóz drabiniasty kompletny. Rozkradziono też wyposażenie dworów. I tak kilka osób zabrało: szafę na ubrania, szafkę apteczną, lustro małe i duże, nocną szafkę, okrągły stół i stół rozkładany, okrągły stolik

⁵⁷ Nie było to nowe zjawisko, występowało też w okresie międzywojennym. Były to na ogół drobne kradzieże na polach i w lasach; por. *Kazimierz Jakubowski. Dominium Wyszyna Fałkowska*, s. 16, 60, 71, 135, 174–175.

⁵⁸ J. Gapys, *Stosunek ziemiaństwa polskiego do wkraczających wojsk radzieckich w 1944–1945 roku na przykładzie dystryktu radomskiego*, w: *Wojska radzieckie w Polsce 1939–1993*, red. S. Dąbrowski, K. Jaworska, W.W. Szetelnicki, Legnica 2013, s. 195–209.

⁵⁹ Tylko w niewielkim odsetku protokołów spisywano tego typu informacje. Raczej sporządzano w tej materii osobne raporty.

do brydza, 7 krzesel, kredens stołowy i kuchenny (3 spody pod kredens), łóżko i łóżko żelazne, etażerkę i 2 wazony⁶⁰. Jeszcze bardziej szczegółowe wykazy zawierały wspomniane raporty opisujące skalę kradzieży w folwarkach. Przykładowo w majątku Policzna (pow. kozienicki) okoliczna ludność rozkradła znaczną część inwentarza żywego, martwego, krescencji majątkowej i wyposażenia dworu. Zabrano m.in. 30 szt. macior i prosiąt, 2 krowy, 6 koni, 80 q ziemniaków jadalnych i 60 q pastewnych, 20 platform koniczyny, 100 m desek i budulca oraz 100 m drewna opałowego. Ordynariusze i robotnicy dniówkowi ukradli 1 pas transmisyjny do młockarni, 6 małych pasków, 100 l ropy i benzyny oraz 50 kg karbidu. Szaber ogromnych rozmiarów dotyczył też wyposażenia dworu. Rozkradziono m.in. 50 łóżek, 5 szaf sosnowych, 3 kredensy dębowe, 8 stołów dębowych, 3 biurka dębowe, 10 krzesel dębowych. Ponadto z dworu zniknęły regały, półki i ramy okienne⁶¹. Skala tego zjawiska wymaga dalszych badań w odniesieniu tak do województwa kieleckiego, jak i Polski⁶².

W protokołach odnajdujemy dość szczegółowe opisy zabudowy dworskiej i folwarcznej. Zawierają one wykazy zabudowań z podaniem rozmiarów, rodzaju materiału, z którego był budynek postawiony, jakie było pokrycie dachu, stan techniczny i niekiedy wartość nieruchomości. W 1938 r. w Polsce wartość substancji mieszkalnej i gospodarczej w majątkach szacowano na kwotę 1103 mln zł⁶³. Nieco światła na wartość zabudowy w poszczególnych majątkach na terenie Kielecczyzny rzuca dołączony do dokumentacji parcelacyjnej inwentarz majątku Kaliszany (pow. buski – około 400 ha) z 1943 r. Wartość budynków wyceniono na ponad 2 mln zł⁶⁴. W województwie kieleckim przeciętny dwór miał 12 izb (pomieszczeń) i zbudowany był w XIX/XX w., jako budulec przeważało drewno. Na ogół był bogato wyposażony, nierzadko miał stylowe umeblowanie. Nieodzownym wyposażeniem były duże stoły jadalne, kredensy, stoliki, kanapy i fotele⁶⁵. Obok

⁶⁰ APK, WPdsRR, sygn. 7, k. 4–6.

⁶¹ Tamże, Pełnomocnik Powiatowy Tymczasowego Rządu ds. Reformy Rolnej na powiat kozienicki, sygn. 3, Pismo Pełnomocnika Powiatowego Tymczasowego Rządu ds. Reformy Rolnej na powiat kozienicki do Komisarjatu Powiatowej Milicji w Kozienicach w sprawie skradzionych rzeczy przez okolicznych mieszkańców z majątku Policzna, Kozienice 23.03.1945.

⁶² M. Błąd, *Sto lat reform*, s. 118–124; S. Iwaniak, *Ziemiańskie dobra kulturowe*, s. 69–83. Powszechnie wiadomo, że ogromnych dewastacji w majątkach dokonywała wkraczająca Armia Czerwona (często też prowokowała napady ze strony okolicznych mieszkańców), jednak w protokołach tego w zasadzie nie ujmowano.

⁶³ W. Roszkowski, *Gospodarcza rola*, s. 148.

⁶⁴ APK, WUZ Kielce, sygn. 630, k. 1.

⁶⁵ M.B. Markowski, *Obywatele ziemscy*, s. 198.

dworów w dobrach znajdowały się zabudowania gospodarcze oraz mieszkania dla służby folwarcznej. Poniższe przykłady wskazują na zróżnicowanie wielkości siedzib ziemiańskich, skalę i zakres wyposażenia poszczególnych dworów oraz na stan zabudowań na koniec wojny. Z jednej strony mamy opisy zniszczonych lub zdewastowanych siedzib, z drugiej zaś przykłady inwestycji w zabudowę. Różnorodność zabudowy gospodarczej informuje o dominującym profilu hodowli czy produkcji rolnej oraz o kulturze rolnej. Opisy czworaków przynoszą nam wiedzę na temat sytuacji mieszkaniowej robotników folwarcznych. Przyjmy się zabudowie w niewielkim majątku Taras (67 ha) położonym w powiecie koneckim. W dobrach znajdowały się 2 budynki mieszkalne: pierwszy główny (dwór) o wymiarach 24 × 10 m – drewniany kryty strzechą – stan zły; drugi nowy niewykończony (8,5 × 4,5 m) – również drewniany pokryty słomą. Obok znajdowała się drewniana wozownia zbudowana na słupach murowanych o wymiarach 17×7 m – kryta strzechą. Na podwórzu folwarcznym znajdowała się też obora murowana pokryta słomą (22 × 9,8 m), chlewy (10 × 5 × 4m, drewno, słoma) i stodoła (31 × 11,8m) w części murowana kryta strzechą. Zabudowania gospodarcze były w złym stanie. Mowa też jest o parkanie/płocie okalającym obejście dworskie, był to płot sztablowy o wymiarach 130 × 26 m poważnie podniszczony⁶⁶.

Na przeciwnym krańcu województwa w majątku Bidziny (pow. opatowski) rodzaj zabudowy był bardziej typowy dla obejścia dworskiego. W części dworskiej znajdował się obszerny zniszczony drewniany dwór (40 × 10 m), kryty gontem, nieopodal stała drewniana oficyna dla służby (17 × 9m). Podwórze folwarczne było zdominowane przez 4 drewniane czworaki kryte dachówką – wszystkie były w stanie dobrym. Największy czworak miał wymiary 20 × 10 m, najmniejszy zaś 8 × 6m. Na podwórzu znajdowała się też okazała murowana z kamienia obora pokryta dachówką (20 × 10 m), kamienna świniarnia (15 × 6 m) kryta papą i stajnie z wozownią zbudowane z kamienia o wymiarach 15 × 8m. Zabudowania były w dobrym stanie. Obejście było wybrukowane (150 m²) i okalał je murowany parkan o długości 50 m⁶⁷.

W Mirowie w majątku podradomskim zabudowa była jeszcze bogatsza. W parku znajdował się rozłożysty drewniany dwór (27 × 18 m) pokryty dachówką. Nieopodal na podwórzu folwarcznym znajdowały się 4 czworaki (2 drewniane, 2 murowane) – największy o wymiarach 31 × 30m, najmniejszy zaś – 12,8 × 7,1 m. Znajdowała się tam również ogromna drewniana dworska świniarnia

⁶⁶ APK, UWK II, sygn. 4385, k. 18.

⁶⁷ Tamże, sygn. 4388, Protokół przejęcia maj. Bidziny, gm. Wojciechowice, pow. opatowski, właściciel Adam Bieliński, Bidziny, dn. 15.03.1945.

(30,5 × 9,5 m), murowana obora dworska (47 × 11 m) i obora fernali (46 × 8,5 m). Oprócz tych zabudowań znajdowały się 3 szopy (na narzędzia, 2 na siano), stajnia murowana, kuźnia oraz magazyn zbożowy. Wszystkie budynki były w dobrym stanie⁶⁸.

Dwór był symbolem rodziny, tradycji i przynależności do sfery ziemiańskiej, stąd też gromadzono w nim przez pokolenia pamiątki rodzinne, książki, dzieła sztuki i dzieła sztuki użytkowej. Zaspokajał wielorakie potrzeby jego mieszkańców, dlatego mieścił w swej przestrzeni dziesiątki większych i mniejszych przedmiotów, sprzętów – ogólnie mówiąc utensyliów dworskich⁶⁹. W protokołach rzadko znajdują drobniagowe opisy wyposażenia dworskiego⁷⁰. Jedno z takich szczegółowych zestawień odnajdujemy w protokole z majątku Kamionna (pow. pińczowski)⁷¹. Warto wymienić te sprzęty, by ukazać, jak był wyposażony typowy dwór na Kielecczyźnie. Zestawienie nie było zrobione według pomieszczeń, ale pogrupowane w kilka bloków. Jako pierwsze wymieniono przedmioty znajdujące się w sypialniach i pokojach gościnnych: łóżka i utensylia – 1 żelazne, 1 niklowe, 1 drewniane, 6 łóżek drewnianych ciemnych, 2 łóżka mahoniowe, 11 materacy, 1 mata, 2 kołdry jedwabne, 2 poduszki, 2 jaśki, 3 szafki nocne białe, 1 szafka z blatem marmurowym (białym), 1 szafka nocna ciemna, 3 szafki nocne mahoniowe, 3 szafki nocne z blatem marmurowym, 1 toaleta ciemna, 2 umywalki z blatem marmurowym, 4 umywalki białe, 8 dzbanów emaliowanych, 6 miednic emaliowanych. Skatalogowano też sprzęty służące mieszkańcom dworów w sypialniach, salonie – jadalni: fotele: 9 foteli miękkich ciemnych, 10 foteli miękkich białych, 4 fotele skórzane miękkie, 11 foteli plecionych, 2 fotele dębowe twarde; krzesła: 2 krzesła miękkie białe, 6 krzesel białych, 8 krzesel miękkich ciemnych, 21 krzesel ciemnych, 2 krzesła dębowe, 1 taborecik ciemny, klęcznik mahoniowy; stoły: 5 stolików białych, 3 stoliki ciemne, 1 stolik mahoniowy, 3 stoły ciemne, 14 stołów gospodarczych, 2 stoliki do kart, 1 stolik do szachów, 1 stoli ciemny, 2 stoliki plecione, 2 biurka; kanapy: 5 kanapek białych miękkich, 2 kanapki ciemne, 1 kanapka składana, 3 kanaki plecione, 1 kozetka. W dalszej części spisano kolejne sprzęty: szafy: 4 szafy białe, 3 szafy ciemne, 2 szafy mahoniowe, 2 szafy gospodarcze, 1 szafka do radia, 1 szafka do papierosów, 1 szafka PCK, 2 parawany szklane, 4 parawany materiałowe, 4 parawany (ramy), sofa drewniana, 1 szafka witryna

⁶⁸ Tamże, WPdsRR, sygn. 7, k. 1.

⁶⁹ Por.: *Dwór polski w XIX w.*, wcześniejsze i kolejne tomy z tej serii.

⁷⁰ Często wyposażenie to, zanim przystąpiono do jego spisania, zostało zdziesiątkowane przez kradzieże; S. Iwaniak, *Ziemiańskie dobra kulturowe*, s. 85–110.

⁷¹ Ten dość drobniagowy opis zamieszczono celowo, by wskazać na bogactwo wyposażenia w polskiego dworu, który jak wspomniano, odgrywał też rolę kulturotwórczą.

orzecz, 1 kredens pokojowy mały, 1 kredens pokojowy dębowy, duży, 2 komody, 3 szafy biblioteczek ciemne, niskie, 1 szafka biblioteczek, 1 lodówka ciemna, 1 zegar Biekier Szaflary; lampy i lustra – 6 lamp stołowych dobrych, 5 lamp stołowych zepsutych, 1 lampa karbidówka, 2 karbidówki zwykłe; 1 lusterko stołowe, 2 lustra ścienne. W spisie znajdowały się też portiere i dywany: 10 portier pluszowych bordo, 5 portier sukiennych bordo, 4 portiere lniane, 1 kapa, 1 dereczka florenowa, 1 kilim. Wyróżniono też rubrykę dzieła sztuki i książki: 1 obraz olejny, 13 obrazków oleodruków, 16 obrazów sztychów, 18 fotografii (w ramkach), 1 paczka starych pism (kilka roczników), pianino firmy Dundin Pat. Na koniec spisano sprzęty używane w kuchni i w pralni: 1 wyciśmaczka, 1 kadź blaszana, 2 kociołki blaszane, 2 skrzynie szafarnie, 8 kawałków cyny do lutowania, 2 balie, 2 dzieże, 1 moździerz, 1 kosz na bieliznę, 15 garnków różnych, 2 rondle, 2 patelki, 2 żelazka, 2 wieszaki dębowe, 58 talerzy, 20 filiżanek, 10 spodków. Ponadto stwierdzono, że w domu były 1 nosze PCK i 2 worki pierza niedartego. Wymieniono też osobno utensylia znajdujące się w kaplicy dworskiej: ołtarz, obraz ukrzyżowanego Chrystusa, obrus biały, pulpit pod mszał, patera, dzwonek potrójny, dzwonek pojedynczy, 4 słupki pod knoty. Podano też w protokole wyposażenie łazienki: blaszana wanna pobielona, sedes, muszla, kocioł na wodę, umywalka, 2 półeczki, szafa biała z 4 drzwiczkami, skrzynia na bieliznę, stolik ciemny i otomana męska⁷².

Przeważnie jednak w protokołach znajdują się bardzo ogólne informacje odnoszące się do wyposażenia dworu. Bardzo enigmatycznie zostało to opisane w protokole przejęcia majątku Giełzów (pow. konecki). Zacytujmy ten fragment: „Dom z kompletnym wyposażeniem czterech pokoi (fortepian), biblioteka około 100 tomów książek beletrystycznych”⁷³. Nieco bardziej szczegółowo, ale też dość skrótowo, opisano wyposażenie dworu w majątku Podolany: 13 szaf, 21 krzeseł, 4 stoły, 3 stoliki, 2 kredensy, biurko, 2 szafki nocne, materac, 3 łóżka, kanapa, etażerka, lustro, 3 skrzynie na mąkę, wanna, 2 umywalki, 4 ławki, szafa kuchenna, 769 egzemplarzy książek⁷⁴.

Podsumowując powyższe rozważania, trzeba stwierdzić, że sporządzone w ciągu akcji parcelacyjnej protokoły przejęcia majątków przez państwo to źródło, które wieloaspektowo opisuje gospodarke folwarczną i niektóre przejawy życia ziemiaństwa. Ich wartość wynika z faktu, że były spisywane według jednego

⁷² APK, UWK II, sygn. 4396, Protokół przejęcia majątku Kamionna, właściciel A. Grabkowskiego, Pińczów, dn. 17.02.1945.

⁷³ Tamże, sygn. 4384, k. 7.

⁷⁴ Tamże, sygn. 4393, Protokół przejęcia majątku Podolany, właściciel – S. Rydel, Podolany, 8.03.1945.

formularza, co umożliwia porównanie danych dotyczących poszczególnych majątków na badanym terenie (województwo kieleckie). Jednak poziom szczegółowości nie jest taki sam, niekiedy widać mniejszą staranność w tworzeniu protokołów. Dokumenty te ukazują stan gospodarki folwarcznej w przededniu likwidacji, tj. strukturę własności, wielkość i typ majątku oraz strukturę użytków rolnych, w nieco mniejszym stopniu strukturę upraw, stan pogłównia zwierząt hodowli i zapasów w majątkach. Dość szczegółowo skatalogowano inwentarz martwy / park maszynowy, dzięki któremu możemy poznać stopień mechanizacji produkcji. Dostajemy też na ogół staranne zestawienia dotyczące zabudowy dworskiej i folwarcznej oraz jego stanu technicznego, niekiedy też drobiazgowo opisy wyposażenia dworów. Protokoły dokumentują także stan i strukturę zatrudnienia w majątkach. Dzięki regularności i bogactwu informacji stanowią znakomite źródło do badania dziejów gospodarki folwarcznej i niektórych aspektów życia ziemiaństwa w jej schyłkowym okresie. Mogą one służyć jako dopełnienie dotychczasowych badań i ich pogłębienie. Masowość źródeł umożliwia prowadzenie badań komparatystycznych i syntetyzujących.

BIBLIOGRAFIA (BIBLIOGRAPHY)

Archiwalia

Archiwum Akt Nowych
Rada Jedności Narodowej.

Archiwum Państwowe w Kielcach
Pełnomocnik Powiatowy Tymczasowego Rządu ds. Reformy w Kozienicach.
Powiatowy Urząd Ziemski w Opocznie.
Urząd Wojewódzki Kielecki 1944–1950.
Wojewódzki Pełnomocnik ds. Reformy Rolnej 1944–1948.
Wojewódzki Urząd Ziemski 1944–1947.

Wspomnienia, prace niepublikowane i źródła drukowane

Atlas przemysłu Polski, red. S. Leszczycki, Warszawa 1975.
Brochocki A., *Moje przeżycia i wrażenia w czasie II wojny światowej*, cz. 2, 1941–1944, BJ, sygn. 9876/III.
Dobra ziemskie w województwie kieleckim według spisów z roku 1923 i 1925, oprac. E. Majcher-Ociesa i M.B. Markowski, Kielce 2014.

Dziennik Stanisława Borkowskiego konserwatywnego ziemianina z jędrzejowskiego Lipna (1919–1921), oprac. M. Nowak, Kielce 2019.

Elektroniczny inwentarz archiwalny zespołu (zbioru): Urząd Wojewódzki Kielecki II z lat: [1925] 1944–1950, numer zespołu (zbioru): 21/305/0, W. Kucharski, A. Rogowska, Kielce.

Elektroniczny inwentarz archiwalny zespołu (zbioru): Wojewódzki Urząd Ziemski w Kielcach z lat: 1944–1947, numer zespołu (zbioru): 21/318/0, B. Białek, R. Rębosz, Kielce.
Geografia gospodarcza Polski, red. I. Fierli, Warszawa 2001.

Kazimierz Jakubowski. Dominium Wyszyna Fałkowska. Kopiał majątkowy i prywatny, wybór i oprac. J. Gapys we współpracy z M. Łuczowskim, Oświęcim 2015.

Łempicki A., *Wspomnienia 1939–1967*, Ossolineum, sygn. 15362/II.

Opracowania

Aktywność gospodarcza ziemiaństwa w Polsce w XVIII–XX wieku, red. W. Caban i M.B. Markowski, Kielce 1993.

Bąk-Pitucha A., *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939*, Lublin 2016.

Błąd M., *Sto lat reform agrarnych w Polsce*, Warszawa 2019.

Chorążki M., *Ziemiaństwo wobec wojny. Postawy właścicieli ziemskich województwa krakowskiego w latach 1939–1945*, Kraków 2010.

Drewicz M., *Parcelacja większej prywatnej własności ziemskiej w północnej części województwa lubelskiego w świetle dokumentów PKWN*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” R. 4, 2006.

Dwór polski w XIX w. Zjawisko historyczne i kulturowe, Warszawa 1995.

Dziedzictwo. Ziemiaństwo polskie i ich udział w życiu narodu, red. T. Chrzanowski, Kraków 1996.

Gałka G., *Ziemiaństwo i ich organizacje lat 1918–1945*, Toruń 1997.

Gapys J., *Postawy społeczno-polityczne ziemiaństwa 1939–1945 (na przykładzie dystryktu radomskiego)*, Kielce 2003.

Gapys J., *Stosunek ziemiaństwa polskiego do wkraczających wojsk radzieckich w 1944–1945 roku na przykładzie dystryktu radomskiego*, w: *Wojska radzieckie w Polsce 1939–1993*, red. S. Dąbrowski, K. Jaworska, W.W. Szetelnicki, Legnica 2013.

Iwaniak S., *Reforma rolna w województwie kieleckim 1944–1945*, Warszawa 1975.

Iwaniak S., *Ziemiańskie dobra kulturowe w województwie kieleckim (1944–1946)*, Kielce 1996.

Kłusek M., *Nieruchomości ziemskie i ich właściciele w postępowaniach administracyjnych z lat 1944–1950 wywołanych realizacją dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej*, Kraków 2014.

Kozaczka M., *Reforma rolna w ordynacji zamojskiej 1944–1945*, „Prace Historyczno-Archiwalne” 2000, t. 9.

- Kozera A., *Rolnictwo województwa kieleckiego w latach 1918–1939*, Kielce 2003.
- Kwilecki A., *Ziemiaństwo wielkopolskie: między wsią a miastem*, Poznań 2001.
- Łoś A., Łoś M., *Pamięć o końcu ziemiańskiego świata*, w: *Rewolucja społeczna czy dzika przebudowa? Społeczne skutki przekształceń własnościowych w Polsce (1944–1956)*, red. T. Osiński, Lublin 2016.
- Łoś A., Łoś M., *Raz jeszcze o reformie rolnej i protokołach przejęcia majątków ziemskich*, „Wiadomości Ziemiańskie” 2014, nr 60, zima.
- Łoś A., Łoś M., *Ziemia wywłaszczona*, „Dzieje Biurokracji” (2020), t. 11.
- Madajczyk C., *Sprawa reformy rolnej w Polsce 1939–1945. Programy – taktyka*, Warszawa 1961.
- Majcher E., *Zakłady przemysłowe w majątkach ziemskich w województwie kieleckim według danych Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Kielcach a 1923 r.*, „Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne” 2010, t. 11.
- Majcher-Ociesa E., *Majątki ziemskie w posiadaniu Żydów w województwie kieleckim w latach 1918–1939*, w: *Rola Żydów w rozwoju gospodarczym ziem polskich*, red. A. Skoldarski, A. Pieczewski, Łódź 2014.
- Markowski M.B., *Obywatele ziemscy w województwie kieleckimi 1918–1939*, Kielce 1993.
- Morawski M., *Słownik historyczny bankowości polskiej do 1939 roku*, Warszawa 1998.
- Pająk J.Z., *Dzieje podziałów administracyjnych a granice regionu świętokrzyskiego*, w: *Region świętokrzyski. Mit czy rzeczywistość?*, red. J. Wijaczka, Kielce 2001.
- Rak S., *Reforma rolna w Polsce*, Londyn 1946.
- Rewolucja społeczna czy dzika przebudowa? Społeczne skutki przekształceń własnościowych w Polsce (1944–1956)*, red. T. Osiński, Lublin 2016.
- Roszkowski W., *Gospodarcza rola większej prywatnej własności ziemskiej w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1986.
- Rudnicki S., *Ziemiaństwo polskie w XX wieku*, Warszawa 1996.
- Słabek H., *Dzieje polskiej reformy rolnej 1944–48*, Warszawa 1972.
- Studia z dziejów ziemian 1795–1944*, red. A. Koprucki, Lublin 2005.
- Szafer K., *Ziemiaństwo jako elita społeczeństwa polskiego w Wielkopolsce na przełomie XIX i XX wieku*, Zielona Góra 2005.
- Wiktor A., *Parcelacja wielkiej własności na Rzeszowszczyźnie w myśl dekretu PKWN 6 września 1944 roku. Motywy, przebieg, skutki*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2008, t. 5.
- Ziemiańskie Mazowsze. Działalność społeczno-gospodarcza mazowieckich ziemian w okresie od XVIII do XX wieku*, red. B. Umińska, Ciechanów 2014.

Strony internetowe

<http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19440040017/O/D19440017.pdf>

O autorze:

dr hab. prof. UJK Jerzy Gapys – od 1996 r. pracuje w Instytucie Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach. Od 2020 r. pełni funkcję dyrektora Instytutu Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach. Jest autorem 9 książek (monografii i edycji źródeł), 10 prac pod redakcją oraz ponad 100 artykułów naukowych i rozdziałów w pracach zbiorowych.

Zainteresowania badawcze: dzieje elit społecznych w Polsce w latach 1918–1945, ziemiaństwo polskie w latach 1918–1945, duchowieństwo katolickie w okresie II wojny światowej, działalność dobroczynna ziemiaństwa i duchowieństwa, społeczności wiejskie polskie, społeczeństwo polskie wobec podziemia zbrojnego.

e-mail: jgapys@ujk.edu.pl

